

ТИПОЛОГІЯ СИНТАКСЕМ У СТРУКТУРІ СЕМАНТИЧНО ЕЛЕМЕНТАРНИХ І УСКЛАДНЕНИХ ПРОСТИХ РЕЧЕНЬ

Робота виконана на кафедрі української мови, видавничої справи та редагування
Волинського державного університету імені Лесі Українки

Функціональний багатоаспектний аналіз мінімальних синтаксичних одиниць є одним з актуальних завдань сучасного мовознавства. У цьому плані потребує ґрунтовного вивчення сукупність синтаксем як елементарних одиниць синтаксису. Синтаксема є важливим компонентом семантико-синтаксичної структури простого речення. Суб'єкт, предикат, об'єкт, локатив та інші синтаксеми формують різні типи речень сучасної української мови, тому без усебічного дослідження цих мінімальних одиниць не можна глибоко пізнати природу речення як основної синтаксичної одиниці, а без цього неможлива побудова викінченої синтаксичної теорії.

У сучасній українській граматиці синтаксемний аналіз перебуває в полі зору багатьох дослідників, зокрема І.Р.Вихованця, К.Г.Городенської, А.П.Загнітка, Т.Є.Масицької та ін., однак проблема типології синтаксем залишається однією з найбільш дискусійних. Деякі питання, пов'язані з їхнім системним вивченням, ще не отримали аргументованого розв'язання, у трактуванні окремих положень маємо суттєві розбіжності. Метою пропонованої статті є детальний опис синтаксем як елементарних одиниць синтаксису; виділення основних типів синтаксем в структурі елементарних та ускладнених простих реченнях сучасної української літературної мови; з'ясування впливу семантичних і валентних класів предикатів на типологію синтаксем; вивчення механізму ускладнення синтаксем.

Термін «синтаксема» стосовно мінімальної синтаксичної одиниці почали використовувати у граматичній науці недавно. У синтаксичних концепціях А.М.Мухіна, Г.О.Золотової, Д.С.Станишевої, І.Р.Вихованця, К.Г.Городенської виявляємо ряд спільних моментів та деякі розбіжності в підходах до виділення синтаксем [16;11;18;5;9]. А.М.Мухін використав досвід функціонального аналізу лінгвістичних елементів у фонології. Синтаксему він зіставляє з функціональними одиницями інших рівнів мовної структури — фонемою і морфемою. Як зазначає вчений, процедура синтаксемного аналізу складається з тих самих етапів, які характерні для фонемного і морфемного аналізу, але й має певні особливості. Дослідник вирізняє три можливі напрямки в синтаксемному аналізі: 1) засоби вираження синтаксем як вихідний момент у синтаксемному аналізі; 2) синтаксична семантика як вихідний момент у синтаксемному аналізі; 3) синтаксична позиція як вихідний момент у синтаксемному аналізі [16,3-5,6-20,134-190,237-290]. На основі поняття синтаксеми як елементарної синтаксичної одиниці кваліфіковано семантико-синтаксичну (глибинну) структуру речення, її взаємозв'язки з поверхневою структурою речення. Саме синтаксеми формують так звану глибинну (семантико-синтаксичну) структуру речення, тоді як ядерні та

неядерні компоненти утворюють поверхневу (формально-синтаксичну) структуру речення. На думку вченого, синтаксеми характеризуються диференційними синтаксико-семантичними ознаками, тобто семантичними ознаками, визначуваними з урахуванням синтаксичних зв'язків. Вони виступають у позиціях ядерних і неядерних компонентів речення. Якщо члени речення, виділювані на основі синтаксичних зв'язків, визначаються в межах кожного окремого речення, тобто в синтагматичному плані, то компоненти-синтаксеми передбачають зіставлення їх у двох або більше споріднених із функціонального погляду реченнях, тобто у парадигматичному плані [16,131].

Услід за А.М.Мухіним Д.С.Станишева характеризує синтаксему як синтаксичний інваріант, що «визначається сукупністю суттєвих синтаксико-семантичних ознак, які утворюють синтаксичний зміст конкретного елемента або багатьох конкретних елементів (варіантів синтаксеми)» [18,99]. Як і А.М.Мухін, Д.С.Станишева вважає, що поняття синтаксеми принципово відповідає поняттю фонемі у фонології та морфемі в морфології. Дослідниця (аналогічно до варіантів фонемі) розрізняє факультативні, комбінаторні та позиційні варіанти синтаксеми [18,99].

Функціонально-синтаксична концепція Г.О.Золотової має деяку спільність із концепцією А.М.Мухіна щодо виділення елементарної синтаксичної одиниці — синтаксеми, яку дослідниця в ранніх своїх працях називала синтаксичною формою слова [10,9-13,313-317]. У пізніших дослідженнях Г.О.Золотова намагається глибше осмислити поняття елементарної одиниці синтаксису, далі неподільної на синтаксичному рівні. Вона перейменовує синтаксичну форму слова на синтаксему — конститутивну, вихідну синтаксичну одиницю. Дослідниця дає таке визначення цієї функціональної синтаксичної одиниці: синтаксема — «мінімальна, далі неподільна семантико-синтаксична одиниця мови, яка виступає одночасно як носій елементарного змісту і як конструктивний компонент складніших синтаксичних побудов, характеризується певним набором синтаксичних функцій» [11,4]. Г.О.Золотова виділяє три основні ознаки синтаксеми (категорійно-семантичне значення слова, від якого вона утворена; відповідна морфологічна форма; здатність синтаксично реалізуватися у певних позиціях), а також три функціональні типи синтаксем (вільні, зумовлені та зв'язані) відповідно до трьох функцій: 1) самостійне (ізольоване) використання; 2) використання в ролі компонента речення; 3) прислівне використання в ролі компонента словосполучення [11, 4-6].

У сучасному українському мовознавстві набуває поширення розрізнення власне-членів речення (формально-синтаксичних компонентів речення), які визначають на основі синтаксичних зв'язків, та синтаксем (семантико-синтаксичних компонентів речення), що виділяють на основі семантико-синтаксичних відношень [7;5;6;9]. Вирізнення двох рядів членів речення не заперечує органічної взаємодії компонентів формально-синтаксичної та семантико-синтаксичної природи. На противагу синтаксичним зв'язкам, які спрямовані у внутрішню структуру синтаксичних одиниць-конструкцій і

відбивають характер формальних граматичних стосунків, семантико-синтаксичні відношення виявляють зовнішнє спрямування. Вони вказують на значеннєві стосунки поєднаних певним синтаксичним зв'язком синтаксичних одиниць. На це звернув увагу ще Л.Теньєр, який вважав, що в реченні «поряд із структурними зв'язками, є зв'язки семантичні, які співвідносяться з ними у регулярний спосіб» [20,53]. На його думку, синтаксичні зв'язки спрямовані від підпорядковуючого елемента до підпорядкованого, а семантичні зв'язки (у нашому розумінні — семантико-синтаксичні відношення) — від підпорядкованого елемента до підпорядковуючого [20,54]. Отже, синтаксичним зв'язкам і семантико-синтаксичним відношенням властива різнобічна спрямованість. Виділювані на основі семантико-синтаксичних відношень синтаксеми відображають предмети і явища позамовного світу, тобто виявляють зовнішнє спрямування і мають семантичне навантаження. Особливу увагу функціональному аналізу синтаксем в українській граматиці приділяє І.Р.Вихованець, який, використовуючи поняття семантико-синтаксичних відношень і семантико-синтаксичної валентності, розглядає первинні предикатні та первинні субстанціальні синтаксеми семантично елементарних простих речень, а також вторинні предикатні та вторинні субстанціальні синтаксеми в семантично неелементарних простих реченнях [5,93-193]. На думку вченого, організуючим і абсолютно центральним компонентом-синтаксемою семантико-синтаксичної структури елементарного простого речення виступає предикат, якому властива така ознака, як семантико-синтаксична валентність [6,123-125]. Семантико-синтаксичну валентність розглядають у двох вимірах: власне-семантичному і формально-синтаксичному. Власне-семантична і формально-синтаксична валентність, незважаючи на їхню суттєву відмінність, завжди означають здатність ознакових слів сполучатися з іншими (як правило, неознаковими) елементами, здатність їх мати певну кількість відкритих позицій, які можуть або повинні заповнюватися іншими певними елементами [1,210; 19,157]. Семантична валентність виявляється на основі сумісності і сполучуваності сем (мінімальних семантичних одиниць, елементарних диференційних семантичних ознак), а формально-синтаксична передбачає оформлення конкретною мовою відкритих семантичних позицій у вигляді членів речення і відповідних морфологічних засобів. Саме валентність предиката дає змогу виділити валентно-пов'язані (субстанціальні) синтаксеми у семантично елементарному простому реченні та валентно-непов'язані (вторинні предикатні) синтаксеми в семантично неелементарному простому реченні. Валентність предиката впливає на кількісний і якісний склад субстанціальних синтаксем у семантично елементарному простому реченні. Вторинні предикатні синтаксеми, не зумовлені семантико-синтаксичною валентністю предиката, є показниками семантико-синтаксичних відношень між елементарними простими реченнями. Вони сформувалися внаслідок різноманітних семантико-синтаксичних дериваційних процесів.

В окремих пунктах концепції А.М.Мухіна, Г.О.Золотової та І.Р.Вихованця збігаються, але в основному суттєво розрізняються, зокрема у трактуванні

характеру мінімальних функціональних синтаксичних одиниць (синтаксем) та їхніх диференційних ознак. А.М.Мухін, виходячи з того, що синтаксеми функціонують у певних формально-синтаксичних позиціях, акцентує увагу на синтаксичній позиції як початковій — і основній — стадії синтаксемного аналізу [16]. Для Г.О.Золотової початковою базою дослідження виступають засоби вираження синтаксем. У її трактуванні синтаксема являє собою передусім форму слова (іноді зі службовим компонентом), що має більш або менш визначену синтаксичну семантику [10; 11]. Оскільки синтаксема виступає синтаксичною одиницею семантичного типу, яка відображає предмети і явища позамовної дійсності, при її виділенні необхідно виходити передусім зі змістових особливостей цієї мінімальної одиниці. Такий підхід представлений у дослідженнях І.Р.Вихованця. Вчений вважає, що основою для виділення синтаксем має стати не морфологічна форма чи формально-синтаксична позиція (позиція того або іншого члена речення), а сукупність диференційних семантико-синтаксичних ознак, що відображають позамовну дійсність. У зв'язку з цим дослідник надає великої уваги висвітленню таких понять, як семантико-синтаксичні відношення та семантико-синтаксична валентність предиката [5; 6].

Поняття синтаксеми, як і фонем, морфем, лексем, належить до сфери абстрактних мовних елементів. Конкретно синтаксему слід розуміти як повнозначне слово чи його еквіваленти в семантико-синтаксичній структурі речення. Слово є об'єктом вивчення різних розділів мовознавства. Воно може виступати як лексичною, так і морфологічною та синтаксичною одиницею. Лексикологія вивчає лексичне значення слова, морфологія зосереджує увагу на морфологічній формі слова. Синтаксична наука тривалий час досліджувала такі одиниці, як речення і словосполучення. «Слово, — як зауважує Н.Л.Іваницька, — залишалось тією мовною реальністю, яку намагалися вилучити із синтаксису, «пропускаючи» лише його форму, як схематичне представлення класів слів, що займають певні позиції у словосполученні та реченні» [12,27]. Сьогодні слово стало невід'ємним складником синтаксичної науки. Його розглядають як у формально-синтаксичному (власне-член речення), так і в семантико-синтаксичному (синтаксема) та комунікативному аспектах [5,211]. Отже, у реченні слово виконує семантико-синтаксичну (відображає предмети і явища позамовного світу), формально-синтаксичну (організовує структуру речення) та комунікативно-синтаксичну (має стосунок до актуального членування речення) функції.

У зв'язку з цим визначаємо синтаксему як абстрактну мінімальну синтаксичну одиницю, що виконує певні семантико-синтаксичні функції в реченні (предикатну, суб'єктну, об'єктну, локативну, причинову, часову, умовну, допустову та ін.) і може виступати у формально-синтаксичних позиціях підмета, присудка, другорядного члена речення та комунікативних позиціях теми або реми. Синтаксеми характеризуються сукупністю диференційних семантико-синтаксичних ознак, серед яких можна виділити найголовніші: а) субстанціальність (предметність)/предикатність (ознаковість); б) валентна

пов'язаність/валентна непов'язаність із предикатом; в) динамічність/статичність; г) активність/пасивність. Синтаксема є у своїх функціональних межах інваріантом, тобто порівняно незмінною величиною, зі сталими співвідношеннями диференційних семантико-синтаксичних ознак, яка на нижчому рівні абстракції реалізується у таких варіантах: 1) семантичних; 2) морфологічних; 3) позиційних. Варіанти синтаксеми мають неоднаковий статус у синтаксичній структурі сучасної української мови. Один варіант закріплюється як основний, місце ж інших варіантів визначається стосовно головного. Семантичні та позиційні варіанти синтаксем виділяють з урахуванням тих семантико-синтаксичних, формально-синтаксичних та комунікативних функцій, які вони виконують у реченні. Морфологічні варіанти синтаксем вирізняють на основі морфологічних засобів їхнього вираження (відмінкові, приєдникові-відмінкові форми іменників тощо). Такі морфологічні варіанти «допомагають» відрізнити одну синтаксеми від іншої. Найпоширенішим морфологічним засобом розрізнення субстанціальних синтаксем є відмінок. Із семантичного погляду категорія відмінка спеціалізована на вираженні семантичних функцій іменникових компонентів елементарного простого речення, зумовлених семантико-синтаксичною валентністю предиката. На думку Є.В.Клобукова, «основна функція відмінкової форми — служити показником мінімальної одиниці синтаксичної побудови — синтаксеми» [15,9]. В українській мові називний відмінок виступає головним морфологічним показником суб'єктної синтаксеми, знахідний — об'єктної, давальний — адресатної, орудний — інструментальної, місцевий — локативної. Донедавна в синтаксемному аналізі на відмінкові форми як засоби вираження синтаксем звертали основну увагу. Останнім часом в українському мовознавстві зроблено перші спроби представити синтаксеми як результат складної взаємодії предикатних і непередикатних знаків у межах речення [7,60-63]. У сучасних синтаксичних дослідженнях речення розглядають як базову структуру для творення мінімальної синтаксичної одиниці — синтаксеми [9,99-140; 5,137-193]. У такому разі зважають на парадигматичний аспект щодо аналізу граматичних одиниць, який сформувався, як відомо, на ідеї Ф. де Соссюра про асоціативні відношення між елементами мовної системи [17,155-159]. Цей підхід дає змогу застосовувати трансформаційну методику для дослідження синтаксем.

Типологія синтаксем, розроблена в українському мовознавстві на початку 80-х рр. ХХ ст., не виникла на голому ґрунті [7; 5]. Їй передували глибокі дослідження зарубіжних та вітчизняних лінгвістів із синтаксичної семантики. Семантика речення стала предметом спеціального аналізу із другої половини ХХ століття. Тепер ученню про семантичну структуру речення притаманне багатоманіття підходів. Це пояснюється складною природою змісту речення. Поширеним є пропозиційний опис семантичної структури речення, тобто одиницею такого опису є пропозиція. Поняття пропозиції запозичено з логіки, де за його допомогою позначали те спільне, що існує в реченнях та їх можливих перефразуваннях у конкретних мовах. Пропозицію розуміють як модель відображуваної реченням події, ситуації, як об'єктивний зміст речення. Вона є

частиною речення, позбавленою супровідних суб'єктивних значень і граматичної своєрідності формальної організації речення. Структуру пропозиції визначає предикат, який вказує на характер ситуації (позначає дію, процес, стан або якість предмета) і на відповідні місця для предметів — учасників ситуації (актантів, аргументів), зумовлює їх кількість і семантичні функції (ролі) [6,120-122]. Залежно від ступеня семантичного узагальнення дослідники виділяють різну кількість семантичних компонентів. Ч.Філлмор природу аргументів визначає за характером їхніх семантичних функцій (ролей), або глибинних відмінків. Ці відмінки не збігаються з традиційним розумінням граматичних відмінків. Кількість таких аргументів (глибинних відмінків, семантичних ролей) ґрунтується на відображуваних у мові реальних ситуаціях. Відмінки, в розумінні Ч.Філлмора, є семантично елементарними і подальшому членуванню не підлягають. Кожен відмінок (аргумент) має лише одне входження у сферу висловлення. Учений виділяє такі глибинні відмінки (аргументи): 1) агентив – істота, виконавець дії; 2) датив – істота, що зазнає впливу; 3) інструменталь – предмет, що бере участь у дії; 4) фактитив (результатив) – предмет, що виникає внаслідок дії; 5) об'єктив – неживий предмет, що зазнає впливу; 6) локатив – місце дії; 7) темпоратив – час дії [21]. До глибинно-відмінкової теорії Ч.Філлмора тісно прилягає концепція В.Г.Гака, який подає таку класифікацію актантів: 1) суб'єкт; 2) об'єкт; 3) адресат; 4) субстанція, що сприяє або заважає здійсненню процесу; 5) просторовий конкретизатор (місцеперебування, вихідна або кінцева точка руху); 6) часовий конкретизатор; 7) субстанція, якій належить суб'єкт чи об'єкт [8,80-81]. Неважко побачити, що реальні актанти нагадують глибинні відмінки Ч.Філлмора. Цікаві варіанти семантики речення описані У.Чейфом. Учений вирізняє також сім аргументів типу агента, пацієнта, інструмента і под. [22,113-123,167-191]. Л.П.Іванова характеризує десять семантичних компонентів, доповнюючи подані вище медіативом (кваліфікує аргумент як засіб), ономасиативом (кваліфікує аргумент як назву, прізвисько, кличку істоти чи неістоти) та бенецифіативом (істота, що виражає того, на користь чи не на користь кого відбувається дія) [13,118-120]. І.Р.Вихованець у власне-семантичній структурі речення виділяє тринадцять типів аргументів (семантем): 1) діяч; 2) адресат; 3) експерієнсив (описує істоту, яка перебуває в певному фізіологічному стані, що виражає предикат); 4) носій фізичного стану; 5) носій всеохопного фізичного стану; 6) об'єкт; 7) результатив; 8) знаряддя; 9) засіб; 10) ідентифікатив; 11) компонентив; 12) композитив; 13) локатив [7,33-42]. Т.Б.Алісова та В.В.Богданов аналізують чотирнадцять семантичних функцій актантів [2,53-54; 4,52-55], а Ю.Д.Апресян нараховує їх аж двадцять п'ять [3,279-325].

Наведені класифікації хоча й характеризуються різною кількістю семантичних компонентів, однак мають чимало спільного. Усі вчені вирізняють аргументи діяча, носія стану, об'єкта, адресата, локатива, знаряддя та засобу дії. Ці синтаксеми формують переважну більшість елементарних речень сучасної української мови. Деякі надто детальні класифікації доцільно спростити, об'єднавши ряд близьких за семантикою компонентів в одну синтаксему.

Наприклад, такі аргументи, як носій фізичного стану, експерієнсив (носій фізіологічного чи психічного стану), носій всеохопного фізичного стану, ідентифікатив, можна об'єднати в синтаксему носія стану і вважати їх різновидами останньої. Засіб і знаряддя дії є різновидами інструментальної синтаксеми. Часовий конкретизатор (темпоратив) не варто виділяти в семантично елементарному простому реченні. Наявність його свідчить про семантичне ускладнення простого речення. Він утворюється внаслідок об'єднання двох елементарних простих речень в одне просте ускладнене і виступає показником часових семантико-синтаксичних відношень між ними.

У сучасному українському мовознавстві дослідники синтаксичної семантики, зокрема І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська, В.М.Русанівський, вивчають речення з опорою на поняття семантико-синтаксичної валентності як міжрівневої категорії, семантично елементарного та ускладненого речень [7;5;6;9]. Семантично елементарне просте речення складається тільки з одного предиката й зумовлених його семантико-синтаксичною валентністю іменникових (субстанціальних) синтаксем. Типи таких іменникових синтаксем у семантико-синтаксичній структурі простого елементарного речення виділяють на основі субстанціальних семантико-синтаксичних відношень, які вказують на стосунок субстанціальних синтаксем до відповідного класу предикатів. Субстанціальні відношення як найбільш абстраговані семантико-синтаксичні відношення членуються на відношення суб'єктні, об'єктні, адресатні, інструментальні й локативні. Відповідно до цих різновидів субстанціальних відношень варто вирізнити такі типи субстанціальних синтаксем: 1) суб'єктні синтаксеми, що позначають діяча або носія процесу, стану, якості, кількісної ознаки, напр.: *З вечора тривожного аж до ранку вишивала дівчина вишиванку* («Українське слово»); *Антон молотив жито* (Б.Харчук); *Росте черешня в мамі на городі* («Українське слово»); *Нині нашої Україні нелегко* (З газети); *Листки пальм великі* («Географія»); *Людей було мало* («Філософія»); 2) об'єктні синтаксеми, що позначають предмет, на який спрямовано дію, процес або стан, напр.: *Люди садять картоплю* (П. Мах); *Тарас Григорович сердився на Опанаса* (О.Іваненко); *Третю ніч мені сниться Максим* (А.Дімаров); *Олені Степанівні вже було жаль дівчини* (А.Дімаров); *За будовою лейкопласти близькі до хлоропластів* («Географія»); 3) адресатні синтаксеми, що вказують на особу або іншу істоту, на користь чи на шкоду якої відбувається дія, напр.: *Я оце з місяць тому заніс твоєму Петрику четверо півників* (М.Стельмах); *Михайло виписав йому [Шурці] книжечку* (Б.Харчук); 4) інструментальні синтаксеми, які позначають знаряддя або засіб, за допомогою яких виконують дію, напр.: *Біля мучника червоняста молодиця дощечкою вибирає у мішок муку* (М.Стельмах); *Петро вдарив його [Павла] крем'яною сокирою по руці* (Б.Харчук); *Рудий пірат ножем розрізав мотузки* (М.Трублаїні); 5) локативні синтаксеми, що виражають місце, напрямок руху і шлях руху, напр.: *Соломія стоїть на самому вістрі палуби* (В.Яворівський); *Юнак все ще стояв коло воріт* (А.Дімаров); *Крім Арктики, полярні пустелі є і в Антарктиді* («Географія»); *З сусіднього двору вийшов чоловік*

(А.Дімаров); *Іде стежиною до річки Данило Підпригора* (М.Стельмах). Субстанціальні синтаксеми елементарного речення передають значення реальної предметності (виражаються власне-іменниками, тобто іменниками, що позначають реальні предмети, а не опредмечені дії, процеси, стани та інші ознаки).

У граматичній системі мови прийнято розрізняти лівобічну і правобічну валентність предикатів. Відповідно до цього субстанціальні синтаксеми в семантично елементарному простому реченні можна поділити на лівобічні та правобічні. Предикат здатний відкривати, за термінологією С.Д.Кацнельсона, «порожні місця» або «рубрики» зліва та справа від себе для учасників ситуації. Ці «порожні місця» як зліва, так і справа «повинні бути заповнені, наче рубрики в анкеті» [14,21]. Зліва предикат відкриває лише одну таку «рубрику», а справа — одну, дві, три і більше залежно від його валентних потужностей. Отже, правобічних «місць» може бути багато (в українській мові максимально шість), може не бути й жодної, тоді як єдина лівобічна позиція відкрита завжди і заповнює її суб'єктна синтаксема, що виражається експліцитно або імпліцитно. Відповідно до валентного потенціалу предиката в українській мові можна виділити одно – восьмикомпонентні семантично елементарні прості речення.

Реальне просте речення не завжди реалізується за схемою семантично елементарного. Частіше вживаються у мовленні семантично ускладнені (неелементарні) прості речення, у яких можна виділити базову структуру одного з вихідних елементарних речень і модифіковану структуру іншого елементарного речення. Напр.: *Два тижні тато переписував картину* (А.Дімаров) ← *Тато переписував картину* + *Це тривало два тижні*. Семантично ускладнені прості речення, крім субстанціальних синтаксем, містять вторинні предикатні синтаксеми: а) адвербіальні (обставинні), напр.: *Максимцьо зірвався від несподіванки* (Б.Харчук); *Вдень я знову зустрічаю друзів* (І.Нехода); *Цього щасливого ранку всі служби працювали відмінно* (М.Вінграновський); б) атрибутивні (означальні), напр.: *Зелені мохи характеризуються добре розвинутим стеблом* («Географія»); *Плачуть і моляться білі троянди* (Л.Костенко); *Сосновим потом пахне пряно* (Л.Костенко); в) модальні, напр.: *Ні, з такою людиною, напевне, добре буде працювати* (М.Стельмах); *Серед бідних ще, правда, зустрінеш співчуття* (О.Гончар); *З посівною, є надія, впораємося вчасно* (З газети). У семантично неелементарних простих реченнях функціонують і так звані вторинні субстанціальні синтаксеми, або складні субстанціальні синтаксеми, які поєднують у собі два елементарні значення (основне і супровідне). Наприклад, у реченні *Ключ повернувся одразу ж* (А.Дімаров) субстанціальна синтаксема **ключ** виражає значення суб'єкта і знаряддя дії, про що свідчить трансформація: *Ключ повернувся одразу ж* (А.Дімаров) ← *Хтось повернув ключем одразу ж*. Трапляються також субстанціальні синтаксеми, ускладнені предикатними значеннями (причини, мети, часу, умови тощо), напр.: *Писк розбудив Мірошниченка* (М.Стельмах) ← *Мірошниченко прокинувся, бо запищало*.

Отже, синтаксеми як мінімальні семантико-синтаксичні одиниці можуть бути семантично елементарними та семантично неелементарними. Неелементарні синтаксеми розчленовуються на елементарні значення, притаманні елементарним синтаксемам. Перспективним завданням синтаксису є багатоаспектний аналіз мінімальних синтаксичних одиниць: дослідження їхніх семантичних, морфологічних, формально-граматичних і комунікативних варіантів у їх тісному взаємозв'язку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Адамец П.К. К вопросу о синтаксической парадигматике // Языкознание в Чехословакии: Сб. ст., 1956-1975 / Под. ред. А.Г. Широковой. — М.: Прогресс, 1978. — С. 209-215.
2. Алисова Т.Б. Очерки синтаксиса современного итальянского языка (семантическая и грамматическая структура простого предложения). — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1971. — 294 с.
3. Апресян Ю.Д. К построению языка для описания синтаксических свойств слова // Проблемы структурной лингвистики. 1972. — М.: Наука, 1973. — С. 279-325.
4. Богданов В.В. Семантико-синтаксическая организация предложения. — Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1977. — 204с.
5. Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К.: Наук. думка, 1992. — 222с.
6. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. — К.: Либідь, 1993. — 368с.
7. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. — К.: Наук. думка, 1983. — 219с.
8. Гак В.Г. К проблеме синтаксической семантики: Семантическая интерпретация «глубинных» и «поверхностных» структур // Инвариантные синтаксические значения и структура предложения. — М.: Наука, 1969. — С. 77-85.
9. Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. — К.: Наук. думка, 1991. — 192с.
10. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. — М.: Наука, 1973. — 351с.
11. Золотова Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарн. единиц рус. синтаксиса. — М.: Наука, 1988. — 440с.
12. Іваницька Н.Л. Зумовленість синтаксичної структури двоскладного речення валентністю дієслова-присудка // Мовознавство. — 1985. — №1. — С. 39-43.
13. Иванова Л.П. Структурно-функциональный анализ простого предложения. — К.: Вища шк., 1991. — 168с.
14. Кацнельсон С.Д. К понятию типов валентности // Вопр. языкознания.— 1987. — № 3. — С. 20-32.
15. Клобуков Е.В. Семантика падежных форм в современном русском литературном языке. — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1986. — 120с.
16. Мухин А.М. Синтаксемный анализ и проблема уровней языка. — Л.: Наука, 1980. — 308с.
17. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. — М.: Прогресс, 1977. — 695с.
18. Станишева Д.С. Некоторые вопросы синтаксемного анализа // Вопр. языкознания. — 1968. — № 1. — С. 96-102.
19. Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. — М.: Высш. шк., 1978.— 258с.
20. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. — М.: Прогресс, 1988. — 654с.

21. Филлмор Ч. Дело о падеже // Новое в зарубеж. лингвистике. — 1981. — Вып. 10. — С. 369-530.
22. Чейф У.Л. Значение и структура языка. — М.: Прогресс, 1975. — 482с.

Резюме

Межов О. Типологія синтаксем у структурі семантично елементарних та ускладнених простих речень.

У статті проведено системне дослідження синтаксем у семантично елементарному та неелементарному простому реченні. Виділено різновиди синтаксем залежно від типів предикатів.

Ключові слова: синтаксема, предикат, семантико-синтаксична валентність, семантично елементарне просте речення, семантично неелементарне просте речення, семантико-синтаксичне відношення.

Mezhov O. Types of syntaxemes in the structure of the semantically elementary and non-elementary simple sentence.

In the article the systemic investigation of the syntaxemes in the semantically elementary and non-elementary simple sentence was held. Varieties of the syntaxemes in connection with types of predicates were separated.

Key words: syntaxema, predicate, semantic-syntactical valence, semantically elementary simple sentence, semantically non-elementary simple sentence, semantic-syntactical relation.